

VII. РЕЦЕНЗІЇ ТА
ОГЛЯДИ

**БУЙНІ ФАНТАЗІЇ НА ХИСТКОМУ ГРУНТІ
(невідома рецензія на працю миколи порша)**

Серед української політичної еліти початку ХХ століття, яка представляла партії різного спектру були теоретичні доробки, які стосувалися тогочасного соціально-економічного життя України. Одним із цих представників був лідер українських соціал-демократів Микола Порш. Народився М. Порш в м. Лубнах на Полтавщині. Під час навчання у місцевій гімназії входить а потім очолює таємний гурток, який з 1901 р. стає осередком Револуційної української партії. Після закінчення гімназії вступає спочатку на історико-філологічний факультет Московського університету а потім переводиться до Київського університету імені Св. Володимира. З 1904–1910 рр. очолює УСДРП. За цей час він розробив партійну програму основний акцент в якій робився на національний аспект. У стосунках із російськими соціал-демократами намагався відстоювати принцип федерації. Брав участь в українському кооперативному русі. Активний учасник української революції 1917–1921 рр. Зокрема був міністром праці та військових справ УЦР. Очолював посольство УНР в Німеччині. Після 1921 р. відходить від активної політичної діяльності.

Як теоретик і лідер УСДРП М. Порш залишив чималу теоретичну та наукову спадщину. Це праці, які присвячені національному і робітничому питаннях, а також праці по економіці і статистиці в яких показував експансійну політику Російської імперії щодо України. Зокрема ним був написаний статистичний нарис “Із статистики України”, який був надрукований в журналі “Україна” в 1907 р. а пізніше вийшов окремою брошурою. Ця праця стала предметом критики колишніх діячів РУП, зокрема Олександра Скорописа-Йолтуховського. М. Порш не був обізнаний, що існує така рецензія, оскільки ніколи вона не публікувалася та й дотого ж написана в у в’язниці. Тому з вище зазначеного, автор статті ставить за мету пудлікацію невідомого документу у вигляді рецензії.

Для кращого ознайомлення із даної проблеми в кількох словах зазначемо про працю М. Порша. Даний нарис складається з двох розділів як сам зазначив автор “людності і земельної власності”. М. Порш при написанні даного нарису використовував різні джерела але головним був загальноімперський перепис 1897 р. Однак статистичні дані цього перепису що стосується земельних відносин (яка впорядковувала російська бюрократія за словами М. Порша) М. Порш піддав сумніву. Він чи не один із перших серед тогочасних українських політичних діячів, вчених, який намагався дати узагальнюючий статистичний аналіз суспільно-економічного розвитку Наддніпрянської України як окремої одиниці. Цим коротким нарисом його автор хотів “спровокувати” українську інтелігенцію на важку підготовчу працю для систематизації статистичного матеріалу що до України¹. Автор нарису справедливо вважав, що наукового вивчення соціально-економічного розвитку тогочасної України не приділялося належної уваги, оскільки “не могла, як індивідуальна цілісність, бути предметом наукової уваги, наукових дослідів” внаслідок колоніального становища у Російській імперії. Негатив даної роботи М. Порша полягає в тому, що він проводить статистичний аналіз відносно тільки Наддніпрянської України (8 губерній) а не цілої України в межах етнографічних. Це пояснюється тим, що по-перше не ставилося такого питання; по-друге відсутність об’єктивного матеріалу на рахунок Західної України.

Дана праця М. Порша як вище ми зазначали привернула особливу увагу О. Скорописа-Йолтуховського. Він був одним із лідерів РУП. У 1902–1904 рр. очолював Закордонний Комітет РУП. Виступав проти партійної політики М. Порша. Обстоював принцип

входження РУП до складу РСДРП. Був членом СВУ. Тривалий час перебував за кордоном, а у період визвольних змагань 1917–1920 рр. брав активну участь. Перебуваючи у в'язниці в 1908 р. він написав рецензію “Буйні фантазії на хисткому ґрунті”. Даючи аналіз праці М. Порша він назвав автора праці “палкого політика хоч і уміркованого вченого”². В цілому рецензія носила однобічний характер – негативний, яка в деяких моментах перехресчувалася із власними амбіціями не сприйняття М. Порша. Отже, переходимо до основних пунктів критики. Так, автор рецензії зазначає: що М. Порш оперує недостовірними даними, критично не віднісся до наведених цифр (мається на увазі перепис 1897 р.) і не надав наукового обґрунтування порівнянь. Зокрема він також вказував на непослідовність М. Порша, який вважав, що статистикою керує російська бюрократія відносить тільки до поземельної статистики а іншу статистику при цьому посилається на неї. Інші джерела на які посилався М. Порш він також відносить до бюрократичних і відповідно неправдивими. Наведені дані М. Поршем про “зайвих” робочої сили на Волині на думку автора рецензії переказував дані бюрократичної статистики. Подаючи дані по губерніях не дається ніяких даних по повітах. Вважав запропоновані дані в роботі несумісні з українським життям. Основною хибою праці М. Порша на думку О. Скорописа-Йолтуховського є те, що він не дав критичного аналізу і порівнянь даних цифр. Своєю думку Скоропис-Йолтуховський обумовив тим, що самий принцип і форми збирання всіх ланків статистичних комісій не відповідали науковим стандартам. Дорікає М. Поршу в тому, що той неознайомившись з даними перепису робить порівняння із іншими державами. Він також вважає, що вживана Поршем термінологія (наприклад “самостійні”) недоречна.

Пропонована рецензія зберігається в Інституті Рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського Ф. 1., Спр. 33552. При публікації збережено лексичні, морфологічні та деякі правописні особливості документів. Пропущення взяті в квадратні дужки. Слова, які неможливо прочитати позначені символом*.

Буйні фантазії на хисткому ґрунті

Фантастичні мрії і статистичні розсліди. Що спільного між ними? Здавалося б нічого. А між тим од часу до часу з'являються несвідомі гумористи, які з сухих цифр творять чудасії. Безперечно одним з видатніших таких чудотворців збагатилася українська наука в особі д[октора] Порша. На жаль він скупий на свої дотепні жарти. Тож і я почну без жарту.

Д[октор] М. Порш в своїй розвідці “Із статистики України”¹) сам вияснює причини, що змусили його пошматувати Україну відповідно до її сучасного поділу на губернії (він бере лиш 8 губерній). Можна розуміється, не згоджуватися з тим, що причини ті такі вже непереможні. Зваживши на те, що перепис [18]97 р. подає викінчені відомості про населення не тільки для губерній, а й повітів зокрема, можна б вимагати докладніших даних. Це тим більш справедливо, що д[октор] Порш в своїй розвідці оперує з дуже примітивним ґрунтом економічних і соціальних елементів. Та залишім на боці нездійснене хоч і бажане. Розгляньмо те, що сам автор нам дав і про що з самовпененням говорить: “ми сподіваємося, що і такий нарис буде корисним і читачі на нас не поремствують за неповному нашої замітки” (стор[інка] 3). А трохи вище: “..... соціально-економічно Україна є terra incognita ... І ми певні в тому, що ті інтелігентські сили, які є серед українського громадянства, направляться на цю правду гарну, але дуже важку підготовчу працю. Коло систематизації статистичного матеріалу щодо України” (стор[інка] 1–2).

Отже д[октор] Порш певен, що він не тільки зробив для нас річ “важну” і “корисну”, а ще являється піонером на тернистих шляхах статистичних розслідів. І я перший готов скласти найширшу подяку за його працю в цім необхіднім для нас напрямі, як що ..... вона варта того.

Безперечно дуже гарною рисою праці д[октора] Порша являється те, що він скрізь силкується “висловлюватись немногословною але надзвичайно красномовною мовою цифр”(стор[інка] 1) і подає таки чимало цифрового матеріалу. На жаль, він все ж не обмежується одною “красномовною мовою”, а додає од себе дещо некрасномовне.

Тим то мені доводиться крім загального вияснення вартости головного джерела, яким користувався д[октор] Порш, розглянути ще й окремі 3 перлини його красномовної і некрасномовної мови.

I

На стор[інці] 17 читаєм: "... Статистика стоїть у нас незвичайно кепсько ....., бо мало не всіми статистичними дослідями досі порядкує у нас славнозвісна російська бюрократія..... До того ще Правобережна Україна не має земств, які заграли велику роллю в справі статистичного дослідю Росії, і через це ми не маємо спроможності доповнити, виправити, а часто і замінити недбалих неохайних урядових статистиків".

Певне, що такий гострий присуд над тисячстомовою працею наших бюрократів міг виректи лиш досвідний статистик, якому бюрократичні нісенітниця, як то кажуть, допекли до живих печінок....., якщо це не просто бучна фраза палкого політика хоч і уміркованого вченого. Досить переглянути брошурку д[октора] Порша, щоб зразу ж упевнитися, що наведена тут цитата тільки *façon de parler*, бучна фраза, а зовсім не наукове переконання. Даремне будете шукати хоч де небудь критичного освітлення наведених цифр (некритичного – є більш ніж треба), або хоч якого натяку на порівняння неадаптираних бюрократичних цифр з вихвалюваними – і по заслугі працями земців. Навпаки, пояснення автора до потворно чудернацьких цифр бюрократичної статистики виявляють, що він сам вірить в ті цифри, як дяк у святе письмо – кожна цифра там для нього свята і непорушна. Я певен, що не один читач, коли б ознайомився з тими цифрами без коментарів д[октора] Порша, здвигнув би тільки плечима, бо побачив би, що їх з де більшого до України прикласти не можна. Для цього не треба бути самому статистиком, а досить тільки не заплющувати очі на ті соціальні явища, про які трактують цифри. Згідливе ж відношення нашого автора до "бюрократичної статистики", упевнений тон його пояснень і ілюстрацій певне зробить те, що смиренні читачі повірять "красномовній мові", а уперті плюнуть на наукову статистику заодно з бюрократичною, як що їм довелось зазнайомитися з нею тільки через д[октора] Порша.

Автор не віднісся критично до наведених ним цифр і не зумів дати науково обґрунтованих поправок і порівнянь, які вияснили б читачеві дійсне становище річей і виділити реальні цифри од міфічних. Ця основа хиба розвідки д[октора] Порша поверта в нівець всю його працю. Читач "оброблених" автором цифр не має спроможності нічим перевірити окрім власного критичного чуття, на яке, розуміється в таких випадках трудно покладатися. Поруч з негідними мусять пропасти і вірні цифри, бо немає критерія для відкриття їх дійсної вартости.

Фразу про недотепність бюрократичної статистики д[октора] Порша відніс до поземельної статистики. Всі ж данні переписи 1897 р. він подає скрізь, як цілком певні. Через те може хто не будь закине мені докор, що я даремне змішаю в одну кучу цифри переписи [18]97 р. з бюрократичною статистикою, яку збирають на взірць п'яного писаря з "По ревізії". Як це не чудно для мене, а доводиться припустити, що і д[октор] Порш виділяє перепись [18]97 р. з "бюрократичної" статистики. Сяк чи так, чи ради самих читачів, мало усвідомлених, що до переписі [18]97 р. чи і ради піонера української статистики доводиться доводитися хоч в загальних рисах нагадати про урядження і переведення в життя цієї переписі.

II

"Положення о первой всеобщей переписи населения Российской Империи" визначає, що всею переписью керує "головна переписна комісія", головою якої має бути міністр внутрішніх справ. В підвладних головній комісії – урядовці всіх можливих "вѣдомствъ", щоб яке – небуть "вѣдство" часом не образилося. Губернія розбивається на повітові переписні комісії склад членів останньої: голова – повітовий маршалок дворянства, члени – справник, воїнський начальник, податний інспектор, голова земської управи і один її гласний, поліцмейстер де він є особа командирована губернатором, а також впорядники переписних участків. Переписні участки були пристосовані до участків земських начальників, в яких ці і були впорядниками; в Правобережній Україні мирові посередники і т. и.... Як бачимо зверху до низу бюрократи всіх рангів і відтинків з

ангельським додатком “благородного сословія”, які в статистиці розуміють ще менше, ніж автор “Із статистики України”. Спеціалісти земські статистики часто – густо не допускалися навіть в прості “ечетчики”.

Самі бланки для перепису були не однакові і, власне, пояснення 2) до окремих бланків для селян (форма А) були так неясно скомпоновані, що для цілої Росії по переписі [18]97 р. кількість активних хліборобів, себто тих, що живуть з власної праці, вийшла сливе рівною кількості окремих господарств 3). Це значить не більше і не менше як те, що в Росії ніби то один (1,1) лише хазяїн працює і сам удержує цілу сімю. Висновок, як бачимо ні дочого не судний. Д[октор] Порш – що йому дійсність, раз промовляє “красномовна мова цифр” – зараз же переводить ці данні на відсотки і маємо: на Україні на 100 душ припадає 25,22 активних, тоді як в Італії їх 54,7, Австрії – 50 і т. д. Серце щирого українця мусить з жалю крається: ох які ж ми ліниві! Вдвоє лінивіші од італійців, а звісно, що й ті не працюваті. От через що ми й досі самостійності не досягли!

Особливо кумедно виглядає наш автор коли розводить руками над тим, що в хліборобстві у нас на сотню активних припадає 89,2 чоловіків і лиш 10,8 жінок. Тут швидше здивуємся, що хоч стільки активних жінок набралось. Адже по переписі [18]97 р. річ йшла не так про активних жінок, як про самостійних господинь, а відомо, що на селі сама жінка з хазяйством впоратися не може і самостійних жіночих господ дуже мало. Д[октор] Порш, не ознайомившись з деталями навіть нашої переписі квапиться порівнювати її дані з наслідками закордонних переписів, хоч термін “активний” не по всіх країнах зовсім однаково уживається. Що ж до російської переписі [18]97 р. то тут активні селяни (по формі переписного листа А) зовсім не те, що активні городяни і иньші стани (форми мають Б і В) не слід думати, що переписні бланки тільки щодо “активних” вносили плутанину. Також плутанина в поділі на ремесла; навіть типи хазяйств не були ясно визначені, наслідком чого малися такі курйози: “Уфимського губернатора, переписаного з своїми слугами на одній “відомості” признано членом артїлі, бо його хазяйство не могло бути признане а ні одиноким, ані сімейним (при губернаторі були лиш слуги), ані хазяйством інституції – лишалося лиш одне артільне хазяйство”. (Статистикъ “К вопросу о постановке всенародной переписи в России в прошлом и буду щем”, “Народное Хазяйство”, [19]05г.) Вже з цих прикладів ми бачимо, що уряджена бюрократами перепись [18]97 р. не могла дати певних даних, коли б навіть дальша праця була виконана бездоганно, бо саме зерно її – переписні бланки – було гниле, не наукове. Та це були ще тільки квіточки, ягідки ж достигли лиш після того, як первістні дані були “оброблені” центральним статистичним комітетом, який один завідував цілою цією справою. Власне ця стадія переписі досить докладно змальована проф[есором]

Л.В. Хомським в його книжці: “Основанія теоріи и техники статистики”, чII гл.IV. “Фактическое производство первой переписи 1897г. и вся разработка”, до якої і слід звернутися кожному хто б цим зацікавився. Тут же досить буде навести звітди дві-три перлини взятих проф[есором] Ходським з розвідок цитованого вже д[октора] статистика, “який очевидно – говорить проф[есор] Ходський – дуже близько стояв до статистичної лабораторії, де оброблялися матеріали переписі. Росказане д[октором] Статистиком гідне довір’я і не викликало відпорної відповіді щодо суті річі, а через те мусить бути визнане фактично вірним”. Центральний статич[ний] Комітет так само негативно відносився до спеціалістів-статистиків як і головна переписна комісія. Все тут звелось на зверхній порядок та дисципліну серед “статистичних паночок” назбираних за дешеvu плату та “по протекції”. Їх припадало по 75–200 на одного редактора, який, розуміється не міг стежити за працею стількох зовсім в статистиці не свідомих людей. “Серед редакторів – каже д[октор] статистик не помічалось нахилу вияснити як розв’язується те чи інше спірне питання теорією аби практикою західно-європ[ейських] переписів: редактори, глибоко верючи в авторитет, здравого смисла і особистого розуміння, силкувалися до всього доходити “власним розумом”, цілком ігноруючи науку. Книжки не користувалось найменшою повагою в відділі переписі. Такий настрій відповідав властивостям головного впорядника справи, який виявив справжню бібліографію. Сенатор Тройніцкій вимагав од редакторів в праці

швидкості, дешевизни та акуратності, статистичний бік справи мало його цікавить”.

Наслідком швидкої та дешевої праці було наприклад, те, що киргизи виявилися католицької віри, французи – православної. “Відділ переписі говорить тут д[октор] статистик анікрічки не здумався однак такими наслідками – традиції центр[ального] стат[истичного] ком-ту можливість таких несподіванок і давно виробили для таких випадків дуже відповідні і дійсні засоби усунення абсурдів. Пануючі традиції були такі: коли виявились цілком абсурдні висновки, то їх так виправимо щоб потворність не біла ввічі. Виявилось, наприклад, що в Московській губернії сила мандрівних калмиків пристати на це ніяк не можна, тут очевидно, помилка: замість калмиків краще всього поставити православних селян, яких у Московській губ[ернії] дуже багато і ніхто докладно не зає скільки саме. Подібними засобами рятувалися і в решті випадків”.

Коли складимо квіточки і ягідки переписі [18]97 р. то нас не здивує, що статистична рада при міністерстві фінансів вирекла про неї такий присуд: “неконсеквентності в закінчених відомостях переписі і непорозуміння, які з того виникають ставлять органи м-ва фінансів в надзвичайно турботливе становище, коли доводиться виконувати такі роботи, які вимагають певних і докладних даних про населення”. Вічливо, але ясно. Праця бюрократів м-ва внутр[ішніх] справ не може задовольнити бюрократів з м-ва фінансів, ярий противник всяких бюрократів д[октор] Порш, навпаки, з чистим сумлінням розповсюджує урядові брехні, наклеївши на них етикетку більш менш рожевого коліру. Цього, бачте вимагає розвиток української науки на що не зважилися задля щастя рідного краю!

III

Припустім на хвилинку, що д[октор] Порш посилає в центральний антропометричний інститут у Німеччині зібрані ним статистичні дані про великість українських черепів. В середньому, скажем у ньому обійма мізкової коробки вийшла на 22,5 цалі (дюйми) надсилаючи цю цифру д[октор] Порш зауважує, що він виміри свої робив національною німецькою одиницею (адже наш цоль точнісінько те саме, що й німецький *der Zoll*). Великість черепа на 22,5 цолі цілком можлива і ледве чи не більша од нормальної. Та колишні національні німецькі міри давно вивелися в Нім[ітччині] з життя; а при всіх наукових вимірах зараз у них одиницею служить сантиметр; отже він і являється тепер націон[альною] мірою. Середня обійма черепа тон, скажем, має 49 сантиметрів. Коли б той учений якому попали до рук цифри д[октора] Порша мав вдачу шановного автора “Із статистики України” то він порівнявши самі числа 22,5 для української голови і 49 для нім. міг би зараз оголосити, що він винайшов невідому доти расу мікроцефалів, яка заселює визначені д[октором] Поршем 8 губерній Росії і зветься українською. Також точнісінько мікроцефалів винайшов і д[октор] Порш вчому кожен може переконатися розгорнувши його брошуру на стор. 5 . Тільки й різниці, що тут д[октор] Порш не голови вимірює а сільську та міську людність самий же метод досліду залишав у всій його первісній чистоті. Там читаємо: “в селах жило 87,6% всієї людності України (19187 тис. душ), а в містах – 12,3% (2.796 тис.). Коли порівняти це відношення сільської і міської людності з Германією, де вже в 1890 р. в селах жило 53%, а в містах 47% всього населення, то ми прийдемо до того висновку, що край наш з повним правом можна назвати хліборобським”.

Переважно хліборобським називається і Сибір з її 0,6 мешк[анців] на 1 кв. верству і Європейська Росія з 22 мешк[анці] і Поділлє з 82 мешк на туж кв. верству. Германія, розуміється країна переважно промислова. Хоч у Східній Пруссії на 1 кв. верству припадає 61 мешк[анець], в Західній Пруссії-71, в Померанії-63, в Познані-75,5 і Ганновері-74; отже разом більше третини Нім[ітччини] залюднено рідче ніж наші Поділлє та Київщина, а населення цих провінцій складає 28% усієї людності Нім[ітччини]. В тім і є особливе завдання українського статистика, щоб вяснити, що то за хліборобство таке, яке дозволяє 82 чол[овіків]. Міститься на 1 кв. верстві без розвитку чистої індустрії. Д[октор] Порш навіть не ставить цього питання; хліборобство – на тому й край. Він спішить порівняти методом нашого ліричного антрополога самі цифри нім[іцькі] та рос[ійські]. Не знаючи того простого факту, що коли при нашій бюрократичній

статистиці містом величають те поселення де живе пан справник і чини вищі од його, то в Нім[еччині] де науку шанують більш ніж справників, містом називають кожний населений пункт в якому є дві тисячі або більше мешканців. Правда і у Нім[еччині] не так давно минули часи коли національною мірою для “села чи міста” були не наукові ознаки, а бюрократичне свавілля. Але ж бо ці часи вже минули і д[октору] Поршу слід би твердо це пам'ятати. Коли для Німеччини з її високорозвинутою індустрією вже таке порівнюючи невеличке поселення як на 2000 душ можна називати містом (статистика бере, розуміється економічне значення такого поселення), то було б дуже невірно укр[аїнське] поселення з нашим удвоє (проти Нім[еччини]) рідним поселенням називати також містом (власне в цім економічній значенні слова).

При наших вдвоє більшим проти німецького просторі для поселення, щоб порівняння мало під собою твердий ґрунт * подвоїти кількість мешканців поселення, щоб воно мало головниці ціхи нім[ецького] маленького міста. Таким чином, ми для справжнього наукового порівняння з міським населенням Нім[еччини], порівняння яке може нам показати речі в їх властивим світлі, повинні будемо взяти всі українські поселення з 4000 і більш люду. Власне це питання і буде у нас міським в тім самім розумінні, в яким цього терміну уживає нім[ецька] статистика. Попробую вирахувати кількість такого нашого населення. Д[октора] Порш подаючи кількість поселень для 7 груп їх, відповідно до кількості були на 1 поселення (стор[інка] 4) не подає на жаль, кількості мешканців для кожної такої групи. Деталі * (лиш приблизно) цю його таблицю я отримав 4):

Для 4 міст з поселенням звише 100 тис. душ що найменше 971 тис душ “29” од 20 до 100 “1006,2”, “95” 5 до 20 “1045,3”, “289” 4 до 5 “2,310”, “500” 4 до 5 “2000”. В 1907 містах з 4 тис[ячним] і більш мешканців 7.332,5 тис[яч] душ. Таким чином в [18]97 р. у нас міського населення [в німецьким розумінні цього терміну] було не 2.796 тис. душ, як запевнює д[октор] Порш, а що найменше 7.332 тис[яч] душ, що дає на 12,3% всієї людності, а не менше 33,3%. Себто у нас що найменше третина людності жила в обставинах не натурального хліборобського життя, а з головними прикметами капіталістичного життя тобто з купівлі продажі робочої сили і головних життєвих знадобитків, хоч би все це і робилося виключно в хліборобстві.

Ми бачимо, що критичне відношення до цифр розбиває фантастичні мрії про “хліборобську” Аркадію чи мікроцефалію вже й не розберу яку винайшов на Україні д[октор] Порш, і досить ясно показує, що капіталізм міцною ногою утвердивсь на українським ґрунті, що економіка України значно вищої структури аніж економіка Московщини не дивлячись на відсутність суто індустріального помислу і власне із-за цієї причини вона значно нижче од економічної структури Німеччини. Звідси для нас стає ясным чому в хліборобській Правобережній Україні давно зникла “община” тоді як задержалася до останніх часів в Центральнім промисловім районі Росії, чому “община” не зовсім зникла в Лівобережній Україні і навіть подекуди прийнялася в степових українських губерніях і ще багато дечого можуть вияснити ці життєві цифри коли до них підійти з науковим дослідом, а не з сліпою вірою у їх “красномовну мову”.

IV

Хоч головна частина праці д[октора] Порша заснована на даних перепису [18]97 р. він користується ще і на мій погляд дуже необережно іншими бюрократично-статистичними джерелами. Власне на стор[інці] 14. на підставі таких джерел він нам відкривав таку мікроцефалію, що просто невіряться, щоб чоловік “сповна розума” міг таких нісенітниць наплести судить самі: “Властиве – читаємо там – сільському хазяйству явище – велике число несамотійних (пасивних О[лександр] Ск[пропис-Йолтуховський].) елементів 5) – стоїть безперечно в залежності од того, що дякуючи цілому рядові політико-економічних причин, про які тут не місце говорити в сільському хазяйстві є маса зайвої людності, що не знаходить собі місця в продукції. Приведемо невеличку ілюстрацію ... на Волині в 1900 р. 76% робітників (sic!) були зайвими. В Київщині – 76% ... Те ж саме бачимо ми на Поділлі, де число робітників було 1.434.800, тоді коли потрібно для всіх форм промислу лише 361800; решта 1.073.000 або 75% являється зайвою”.

Чи це казка, чи це сниться?! – Щоб зовсім протверезитися – читаєм далі: “Але якщо людність всього району через його хліборобський характер містить в собі силу зайвих елементів, яким власне кажучи немає місця в продукції, – то можна сказати мало не вся зайва людність падає на українську націю, хліборобську *rag excellence*”. Ні не сон! Адже д[октор] Порш робить навіть з цієї чудасії “національний” висновок! Я умисне цитував всі цифри про Поділля бо тут % “зайвих” елементів найменший з усіх трьох прикладів “ілюстрації”, і таким чином все, що виясниться далі матиме для Київщини та Волині ще більш потворний характер. Ми знаємо, що в капіталістичнім ладі завше мається армія безробітних (“зайві елементи” д[октора] Порша), навіть в періоди продукційного розцвіту, але вона складана в нормальні часи менше 5% всіх робітників. В періоди кризисів вона зростає до 10 і навіть 20%. Під час самих страшних кризисів % безробітних в окремих галузях промислу зростає навіть до 27% (деякі квартали Лондона під час крізісу [18]87 р.), а може й ще більш, хоч про це оскільки знаю немає певних даних. Про ці цифри вже говориться з жахом. Скільки з них б’є мук, горя і страждань, що буржуазна душа починає тремтіти, бо цифри ці означають або голодну смерть сотням тисяч або революцію. Д[октор] Порш говорить про нормальне явище і без жаху виписує 75% безробітних не розуміючи того, що коли б це його “красномовна мова” могла стати дійсністю то за яких пару літ про українську націю можна було б лиш згадувати, що вона була та вмерла .... Тут д[октор] Порш з повним правом може зауважити: “Все це правда та лиш для гнилого заходу, а не для нас на тім і полягає вартість моєї красномовної мови”. Нехай так! Проти таких аргументів нічого не вдієш вони, що стіна перед горохом не подається. Та на щастя в цім і потреби нема. “Красномовна мова” сама себе побиває як найкраще, досить тільки до неї придивитися ближче. А ця “ілюстрація” д[октора] Порша варта того, щоб її детально розглянути і показати скільки в цих кількох цифрах накопичено неущта чи безсоромності, вирахованої на “слабо главою” читача. Порш надусе ми маємо кількість “робітників” на Поділлі в 1900 р. – 1.434.800. Слово “робітник” навіть в ширшій колі громадянства має досить точно визначені ціхи. Для статистика, співробітника часописів, що стають в обороні інтересів пролетаріату (“Вільна Україна”, “Слово”) цей термін повинен мати постійні основні прикмети і можливо вимагати, щоб під нього не підводили принаймні буржуазії (як великої, так і дрібної). Що ж ми бачимо у д[октора] Порша? Взевши за основу кількість населення на Поділлі в [19]97 р. – 3. 018299 душ (стор.3) і показчих природнього приросту для Правобережної України - 1,64 (стор[інка] 16) хоч він і значно вище навіть од дійсного приросту цілої Росії б) ми для 1900 р. матимем кількість населення на Поділлі - 3.169248 душ. Серед цієї кількості має бути 42,8% людей повно робочих од 20 до 59 літ (стор[інка] 6) що разом дає 1.356438 душ обох полів, себто на 78362 душ менше од кількості “робітників” поданої д[октор] Поршем! Припустим навіть, що ці 78362 душі цілком покриваються тими неповно робочими робітниками, що їх можна набрати з посеред населення молодого од 20 і старшого від 60 літ. То і тоді ми матимемо, що на Поділлі серед дорослого населення немає ані одного буржуа чи поміщика! Цікаво тільки на кого оті “робітники” там працюють? Чи не на самих себе? Тоді це означало б, що на Поділлі вже запанував соціалістичний лад, а тим більш, розуміється в Київщині і на Волині ... Та щось д[октор] Порш не спішить нас порадувати цією новиною, хоч “красномовною мовою” своєю він таки зумів вимести, як бачимо, з Правобережної України всю буржуазію і залишив самих тільки робітників 7) може навіть трохи більш ніж і йому самому хотілося. Але, можете скажете: “який там соціалістичний рай, коли сам д[октор] Порш говорить, що там (на Поділлі знов) потрібно лише 361800 робітників для всіх форм промислу, а решта 75% “зайві”. А зайві звісно повинні з голоду вимерти. Отож бо й є, що повинні, а не умірають! І це власне і віщує нам переддень раю. Адже ми бачимо, що смертність в Правобережній Україні – 3,09, значно нижча, наприклад од загальноросійської – 3,42 (стор[інка] 16). Це показує нам, що Правобережна Україна – чиста Аркадія або мікроцефалія що кому більше подобається де з праці одного чоловіка живуть собі цілих девять нічого не роблячи вони ж “зайві”, і хоч трохи й бідують од такого лінивства та видно не гірше од працюючих москалів ... Обідьте цілий світ і ви

ніде другої такої чудової країни не знайдете! Рецензенти “Нової Громади” (авр. кн.VII) на підставі “красномовної мови цифр”, “Отче та черниговской губ. земской управы за [19]04г.”, зредектованому в розділі “Народное здравіе” статистиками типу д[октора] Порша, цілком слушно подає “усьому громадянству досить цікаву рецепту: залишити всім освіту (досить простої грамоти!) не йти в попи, а всім позабирати посади, особливо військові та вчительські перебрати в Новгородстверський повіт і можна буде продовжити вика “на многая літа”. Можемо сподіватися, що після відкриття д[октора] Порша в Правобережну Україну почнеться ще сильніша іміграція ніж в Новгородсіверський повіт. Хто справді собі ворог? А де ви знайдете другу таку країну де досить на місяць три дні попрацювати, щоб здобути собі (на одного) все те, що в іншому місці можна дістати лиш працю 26 днів! А що ж то розкішне життя почнеться там, коли робітники-буржуазії ж там нема ані звання – начитавшись розвідок д[октора] Порша з інших відділів соціальних наук є й такі порозумнішають і почнуть всі працювати звівши раціональну громадянську господарку з справедливим поділом виробів. Тоді вже напевне запанує там справжній рай. Ось Вам і велика місія української нації! І все відкрив для цілого світу своєю “красномовною мовою” д[октор] Порш. Хвала йому і честь! Та й нам усім радість, що з посеред нашого народу вийшов такий геніальний статистик!

V

Сам я на жаль не спеціаліст-статистик і напевне деякі перлини праці д[октора] Порша не зумів оцінити у всій їх величній вартості. Про дрібниці хиби говорити не варто, хоч їх розуміється не бракує бо в них проявляються ті ж основні риси методи дослідів д[октора] Порша, які ясні з попередньою. А власне сліпа віра в цифри з якого б джерела вони не покидали (напр[иклад] поділ на ремесства служить д[октору] Поршу мовою підвалиною для “національних” висновків, тоді як цитований вже д[октор] статистик на підставі незбитих даних говорить: “оброблення-(центр[ально] стат[астичним] комітетом)-даних про професії виявляє з себе найчистішу гру фантазії, яка не варта ніякої серйозної уваги), повний брак критичного чуття через незнання самих примітивних наших соціально-економічних відносин, самоупевненість вирахована на неусвідомленість читача і т. и.

Найкращою відповіддю на таку працю повинна б бути повна мовчанка про неї, коли б у нас велося як у людей. Та що вдієш, коли справді наше життя так по чудному склалося, що навіть з такою працею як брошура д[октора] Порша доводиться серйозно рахуватися. Адже опублікував її науковий журнал як “важну і корисну” розвідку! З присланого мені недавно додатку до каталогу книгарні “України” на [19]08 рік 8) я довідався, що вже з’явилася нова статистична праця того ж таки д[октора] Порша. Значить його читають. І як несумно, що науковий журнал може своєю аудиторією гостювати такими нісенітницями все ж є в цім і один гарний бік. Певне для мене одного “праця” д[октора] Порша була тою першою обскубаною ластівкою, яка хоч і дурить нас, що у нас нібито наука починає розвиватися, чи то так, весна розцвітати та дурість її ми пробачаєм, бо так нам тієї весни хочеться, що ми з радісною надією простягаєм руки і тільки зловивши до рук ту першу ластівку упевнюємось в сумній правді, що наші надії прийшли зарано трохи. Нехай так! Ми не маємо і після д[октора] Порша наукової статистики, та все ж брошурки його свідчать, що розвивається наше національне самопізнання, що “в своїй хаті” зростає нарешті потреба на свою науку, якої у нас досі не було ні власній ні на чужій мові. І розуміється зі всіх наук на порядок денний мусить виступити соціальна статистика, яка повинна пролити нам світ на наше сучасне і близьке прийдешнє, як історія, етнографія etc. освітлюють наше минуле. Що Правобережна Україна має головніші риси західноєвропейських хліборобських країн, що Степова Україна більш складається на північ по-американськи хліборобство, а Лівобережна Україна має головніші ціхи російської смути чорноземні – це кидається у вічі навіть при побіжнім знайомстві з цими районами України. Та тільки наукові паралелі зможуть нам дати цінні вказівки на найближче майбутнє кожного району зокрема і України, як певного цілого. Ледве чи не більш цікавим ніж усе згадане було б простежити, які наслідки дала уперта боротьба України (як етнографічної, несвідомої маси) з Московщиною за так званий Донецький басейн, і які шанси є для перемоги тої

чи іншої сторони. Адже ніхто не може легковажити Донщиною цим навіть російським (в державнім розумінні) центром найважливішої в капіталістичнім ладі залізної та земляно-вугільної продукції. Повна українізація Донщини являлася б наймогутнішим чинником для переходу України з стадії “переважно хліборобської” до промислової цієї головної ознаки сучасних культурних націй і розуміється це була б ґрунтовна підвалина для невпинного розвитку всіх наших дійсно демократичних національних змагань, яка забезпечила б їх здійснення.

Тисячі підрядних питань повстають на цьому ґрунті. Відповіді у нас на їх немає. І певне не д[октор] Порш зможе її дати, бо .... нам потрібна наука, а неї сурогати, розуміння дійсності, а не потворні фантазії “красномовної мови”.

Холодногорські арештантські роти Ол[ександр] Скоропис
Серпень, [19] 08 р.

ПРИМІТКИ

1) Скрізь далі, де цитати не будуть оговорені зокрема я цитую власне цю розвідку д[октор] Порша; цифри у скобках – сторінки її (одбитка з журналу “Україна”, Київ [19]07 27 стор[інок]).

2) Тут д[октор] Порш уживає терміну “самостійні”, який я і залишу в цитатах з нього. Але пристати на цей термін в тому розумінні в якому бере його д[октор] Порш ніяк не можна, коли ми хочемо уникнути надалі надмірної плутанини. Через те я уживатиму терміну “активні” (самодьятельные Erwerbstatigen), щоб відокремити осіб, що активно працюють в якому не будь промислі або мають власний дохід (пента тощо), од осіб “пасивних”, що живуть перших (несамодьятельные, Argehorigen). Термін “самостійний” у нас як і у росіян повинен лишитися, як помічник до “господаря” (хозяин Selbstandige), коли доводиться вяснити його становище в продукції, відокремити од служащого робітника (служачий, робочій, Beamte, Arbeiter). Це тим більш слід зробити, що д[октор] Порш уживав свого терміну зовсім навмання, як перше ліпше. Слово, яке підкотилося під перо, що видно з його чудового пояснення (прим. на стор[інци]11) до слова “самостійні”: “В економічному розумінні, е. т. ті, що самостійно ведуть господарства чи взагалі беруть участь в економічній діяльності самостійно. Не більш і не менш! Хай хто мудрий відповідає на підставі цього пояснення: чи наймит “самостійного” господаря “бере в його хазяйстві участь самостійно” чи ні? Я певен що і сам д[октор] Порш мусить признати, що тут “на двоє бабка ворожила”. Наслідком такого надмірного* науковою термінологією з де більшого і з’явилися потворно чудернацькі цифри і переписі [18]97р. і нашого шановного статистика.

3) Див[ись]. Дуже цінну як з методологічною, так і з фактичного боку розвідку А. Лосіцко: “Этюды о населении России по переписи 1897г.” (“Мінь Божій”, [19]05р. кн. VIII.) На цій розвідці ясно можна бачити як поводить ся зданими переписі [18]97 р. досвідні статистики, щоб получить хоч приближені (а не як д[октор] Порш зовсім певні) цифри.

4) Через “незалежні обставини” я не міг звернутися до ґрунтовних джерел і подати точні цифри; все ж мої приближені цифри безмерно ближчі до дійсності ніж “точні” цифри д[октора] Порша. В всякому разі вони показують менше міського населення, ніж його у нас в дійсності було в [18]97р., що кожному буде ясно з цієї марудної примітки. Головним підручником моїх вирахувань послужив “Харківський календар на 1908 годъ” видання Х[арківського] Губер[нського] статистичного комітету. В ньому відділі “почтовотелеграфінім” подано список усіх російських городів (в бюрократично Поршевім розумінні слова) з кількістю мешканців по переписі [18]97р. за винятком міст Харківської губернії для яких подані земські цифри [19]05 року. Для міст Харьк[івської] Губ[ернії] з населенням звише 20 тис. я замінив цифри “Календаря” цифрами [18]97р. по енциклопедичному словничку Павленкова (II вид[ання]). От і всі мої статистичні джерела.

Для 4-х міст з населенням звише 100 тис. я подаю цифру 971 тис. з приміткою “що найменше” через те, що перепись [18]97 р., дякуючи своїм бюрократичним впорядникам, подає цифри міського населення лиш “черты города”, не прилучаю передмість, які наукова статистика розуміється, завжди повинна прилучати до міста. В цифру 971 тис. увійшли лиш 20 тис. з передмістями Одеси. Для передмість Києва, Харкова і Катеринослава у мене цифр не було і через те цифра 971 тис. значно нижче од дійсності. З 29 міст групи з населенням од 20 до 100 тис. в календарі є лиш 26 українських міст, які дали знов таки без передмість 946,2 тис. (вже з поправкою на міста Харк[івської] губ[ернії]). З поселення з більш ніж 20 тис. мешканців, очевидно, якість “села”, тобто не являється справницькими резиденціями. Кількість їх мешканців не маючи дійсних цифр, я показав мінімальною тобто рівно 60 тис. Таким чином разом маємо в 29 містах що найменше 1.006,2 тис. мешканців. З 384 поселень з кількістю мешканців од 5 до 20

тис. в календарі нашлося всього 95 українських міст (бюрократичних) з населенням 1.045,3 тис. без передмість, розуміється. Щоб визначити хоч дуже приблизно скільки може бути населення в решті 289 міст цієї групи, я проаналізував ті 95 поселень, які знайшлися в календарі. Виявилось, що вони розбиваються на такий цікавий ряд: од 20 до 15 тис. мешк[анців]. Мали 20 міст “15 до 11” “21”, “11 до 8”, “25”, “8 до 6”, “20”, “6 до 5”, “9”; од 20 до 5 тис. менше мали 95 міст. Правомірність групування зразу кидається в очі. Поправки вимагають лиш дві крайні групи. Для цього є кілька причин. Бюрократія намагається вести за собою життя; на ділі життя змушує її плентатися за собою. Це яскраво видно і в цім списку офіціальних міст хоч би на так званих “заштатних городах”, які бюрократами довелося поміняти на більш живі, хоч і не штатні доти поселення. Поруч з тим, що в Росії є „штатні городи” з населенням 400, 300 бо навіть 200 душ, як наприклад уславлений Туруханск, ми бачимо, що на території самої України ще в [18]97р. було вже 3 “села” з більш ніж 20 тис. мешканців. Розуміється, що і п[ан] справник добре темить, що йому поручні ще велике село ніж нікчемний “штатний город” і в решті решт бюрократична інертність не встоєє перед життям. Через те більшість великих поселень (15-20 тис.) напевне попала в „штатні городи” через що, серед решти 289 міст (од 5 до 20 тис.). Ця група мусить бути представлена далеко слабше ніж вона представлена серед відомих нам 95 бюрократичних міст (з наших усіх 384 поселень з кількістю мешканців од 5 до 20 тис.). Зауваживши, що з 29 поселень (од 20 до 100 тис. мешканців) в число бюрократичних міст не попало 3 “села” чи 10,3% їх ми з повним правом можемо сподіватися, що і для цієї групи (15-20 тис.) відсоток небюрократичних міст мусить бути не менший. Цілком протилежні мотиви змушують признати, що група од 5 до 6 тис. мешк[анців]. Представлені серед 95 відомих міст далеко слабше ніж серед решти 289 поселень. Зваживши все це можемо сказати, що ми будемо дуже близько до дійсності коли на підставі проаналізованого тут статистичного ряду розіб’ємо 289 поселень по їх залюдненості так:

Групи поселень(1), Зведених 95 міст в кожній групі було(2), % по яких незібемо наші 289 поселень приблизно 10%(3), кількість поселень (з 289 в кож[них] груп) (4), мінімальна кількість мешканців всіх поселень кож. Групи(5)

(1). од 20 до 15 тис.; (2). 20 міст; (3). приблизно 10%; (4). 28; (5). 420 тис. душ

“15-11”	21	20%	57	627
“11-8”	25	20%	57	456
“8-6”	20	25%	72	432
“6-5”	9	25%	75	375

од 20 до 5 тис. душ 95 міст 100% 289 посел. 2.310 тис.

Для кожної групи беру мінімальну кількість населення, а власне: для найвищої приймаю, що в кожному з 28 міст є лиш по 15 тис., для 57 поселень другої групи – лиш по 11 тис. і т. д. Нарешті з 9728 поселень з кількістю мешканців од 500 до 5000 душ ми 500 поселень для потрібної нами групи з кількістю мешк. Од 4 до 5 тис., в якій мінімальною кількістю і буде 2000000 душ-500 міст складають лиш 5,15% всіх 9728 поселень і кожному ясно, що ця цифра мусить бути меншою од дійсної коли на групу од 500 до 4000 мешк. Лишається 9228 поселень чи 94,85% всіх 9728 посл. Хай спробує д[октор] Порш перевірити цей дуже приближений обра* на доступних йому ґрунтовних джерелах і він переконується тільки в тому, що мої приближені цифри нижчі од дійсних хоч і мало-мало не втрое вищі од його “точних”.

5). Пригадаймо, що це явище властиве лиш в певній мірі сільському хазяйстві, а більш належить неодоладній переписі [18] 97р. завдяки безглуздим бланкам форми А.

6). Вирахуваний президентом міжнародного статистичного інституту д[октором] Раусоном він 1,44 а природній лиш 1,37. Див[ись] проф[есор] А. И. Чупров “Статистики народонаселення”.

7). Ледве чи й сам д[октор] Порш не логував, що з його “робітниками” тут щось трошки не до ладу вийшло. Принаймні на стор. 25 раптом читаємо: “там де 75-76% людності (sic!) властиво кажучи, не має брати участь в продукції, як це ми бачили в південно-західному краї, там пролетар неминуче повертається в паупера”. От вже дійсне направився як росіяне кажуть, “изь кулька в рождку”. Адже (на стор[інці] 14) “ми бачимо в південно-західному краї зовсім не 75-76% “людності” а тільки дорослого населення краю, тобто відсоток там взятий був ми од частини (не більш 45%) всієї людності і то частини, яку д[октор] Порш називав суто окресленим терміном “робітники”. Відсоток же для людності (беру знов лиш Поділле) буде не 75%, а 89%!!! С. Т. там працює лиш кожний десятий!

8) Це єдине “періодичне” видання, з якого я міг знайти хоч через самі заголовки знашою пресою протягом двох останніх років, що і являється причиною такої запізненої відповіді на бреш[уру] д[октора] Порша.

¹ Порш М. Из статистики України. – К., 1907. – С. 2.

² Інститут рукопису НБУ. – Ф.1. – Спр. 33552. – Арк. 3.